

УДК (UDC) 94(100):355

<https://doi.org/10.21272/starovyna.2021.58.4>

ВОВК О. В.

СПОГАДИ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ НІМЕЧЧИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВОЯКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті мова йде про те, як у мемуарах висвітлено особливості повсякденного життя військовослужбовців-українців, котрі були учасниками українських військових формувань у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни. У публікації здійснено критичний аналіз спогадів П. Грицака, М. Кальби, В. Кецуна, Р. Колісника, Т. Крочака, Р. Лазурка, К. Малого, І. Нагаєвського, Є. Побігушого та інших. З'ясовано, що мемуари докладно висвітлюють побутові аспекти служби (військовий вишкіл, дозволя, матеріальне забезпечення, культурне життя, моральний стан та настрої вояків), відносини з німецьким персоналом підрозділів. Досліджено, як у спогади подано інформацію про відносини з місцевим населенням у тих місцевостях, де перебували українські підрозділи. У публікації висвітлено, як мемуари характеризують роль церкви та священників у житті українських підрозділів, що полягала не лише в релігійно-духовній опіці вояків, але й повсякденному житті.

Ключові слова: Друга світова війна, військовослужбовці, повсякденне життя, мемуари, історичне джерело.

Військова мемуаристика - це той різновид джерел, який на підставі аналізу індивідуального досвіду учасників війн та збройних конфліктів дає змогу дослідникові чіткіше відтворити перебіг історичних подій, зафіксувати їх важливі подробиці, настрої, переживання та почуття людей, соціально-побутові та політичні умови. Особливу роль спогади військових відіграють для дослідження повсякденного життя вояків. Те, що з різних причин іноді не фіксують або мало висвітлюють у документах, науковець може знайти у спогадах. З різних причин частина українців під час Другої світової війни опинилася на боці Німеччини. Серед них була чимало таких, котрі прагнули у майбутньому створення української держави з власним військом, а Німеччина була лише ситуативним союзником. Після завершення війни українськими комбатантами було опубліковано значний обсяг спогадів, де вони висвітлювали причини, які їх спонукали поєднати власну долю зі службою чужій державі, описували соціально-побудові умови, в яких вони опинилися, стосунки між вояками, ставлення німців до українців, сподівання на українське відродження у майбутньому. Ці мемуари є важливим джерелом для дослідження повсякденного життя вояків у роки Другої світової війни.

Вивчення проблеми співпраці з нацистською Німеччиною та служби у її збройних силах є з об'єктивних обставин доволі дискусійним у історичній науці з огляду на міжнародний осуд нацизму. Протягом останніх десятиліть

Вовк Олександр Володимирович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка (Україна). ORCID: 0000-0001-7071-8964.

питанням діяльності українських військових формацій у збройних силах Німеччини займалися Р. Колісник [17; 35], А. Боляновський [2; 3]. Особливу увагу з вказаної проблематики заслуговують наукові дослідження Р. Пономаренка [29; 30; 31; 32]. Вказані дослідники ставили собі за мету висвітлити історію згаданих військових формувань, структуру та їхніх керівників, причин та особистих мотивів, які спонукали українців опинитися на військовій службі у таких підрозділах. З огляду на це, питання повсякденного життя вояків-українців хоча й розглядалося певною мірою у працях згаданих дослідників, але воно має другорядне значення. Через це існує проблема детальнішого вивчення повсякдення вояків, які опинилися у різних формуваннях збройних сил Німеччини в роки Другої світової війни, та діяльність яких міжнародною спільнотою не була визнана злочинною. Значний фактологічний матеріал з вказаної проблеми дає аналіз спогадів українських комбатантів.

Мета публікації - на підставі аналізу спогадів з'ясувати, як висвітлено особливості повсякденного життя вояків-українців, котрі були учасниками українських військових формувань у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни. Завданнями публікації є: здійснити критичний аналіз спогадів українських військових; з'ясувати, як у спогадах висвітлено особливості повсякденного життя вояків-українців, зокрема, побутових аспектів служби, матеріального забезпечення, відносин вояків між собою та з німецьким керівництвом підрозділів, дозвілля, духовну опіку вояків з боку церкви. Джерельною базою дослідження є спогади учасників українських військових формувань, написані з кінця 40-х років минулого до початку ХХІ століття.

У роки Другої світової війни у складі вермахту, військ СС, СД, поліції, військ протиповітряної оборони Люфтваффе було численним представництво різних європейських народів. Українські підрозділи у німецьких збройних силах діяли від початку й до завершення Другої світової війни. Власне назву «українських» вони мали не завжди і використовувалися німецькою стороною для досягнення пропагандистських, оперативнотактичних чи інших цілей. Перебіг війни засвідчив, що про створення Німеччиною української армії не йшлося (принаймні, до початку 1945 р., коли становище на фронті дедалі погіршувалося для німецької сторони), але це не стояло на перешкоді укомплектовувати різні розпорошені підрозділи українцями для досягнення власної воєнної мети. Навіть, така численна військова одиниця, як дивізія «Галичина», позиціонувалася тривалий час саме як галицька, а не українська. Зі спогадів начальника штабу дивізії, В.-Д. Гайке, довідуємося, що наприкінці березня 1945 р., коли Гітлер дізнався про існування української СС-дивізії, її намагалися роззброїти, а зброю передати німецьким частинам [8, с. 170-171]. Тобто, як бачимо, практично до кінця війни довіри у німецької сторони до українських підрозділів не було. Ця обставина визначала загальне ставлення з боку німецького керівництва до підрозділів з українців і диктувала певні умови щодо поводження з ними. Як ця обставина впливала на повсякденне життя українців-вояків, на їхні відносини з німецьким складом цих частин? Чому, попри критичне ставлення до нацизму, бажаючих служити в таких підрозділах не бракувало? Відповіді на ці питання нам дає аналіз спогадів українців-комбатантів.

Оскільки, як було зазначено, таких підрозділів у збройних силах Німеччині було чимало, то проаналізувати весь наявний джерельний матеріал не дозволяє обсяг даної публікації. Крім того, не про всі підрозділи, або не в достатній кількості залишилися спогади. Зупинимось на окремих з них.

У 1941 р. були створені українські батальйони «Нахтігаль» та «Роланд», що українцями іменувалися під збірною назвою «Дружини Українських Націоналістів». Спогади учасників свідчать, що існували суперечності між німецькою армією та нацистською партією щодо питання про майбутню долю українців. Лояльне ставлення певної частини німецьких військовиків до українського визвольного руху дало змогу створити такі підрозділи при німецькій армії [10, с. 4-5], але офіційна політика призвела до швидкого згорання та переформатування цих частин. На початковому етапі формування ДУН бракувало інструкторів, але з часом справа почала налагоджуватися. Є. Побігущий згадував про те, що вишкіл «Роланду» у Завберсдорфі (Австрія) розпочався з середини травня 1941 р. Навчання практично відбувалося на території замку - у дворі та замковому містечку (80x100 м), виходити за межі цієї території воякам з міркувань секретності заборонялося до початку бойових дій. Бачитися з родичами теж не дозволялося. Старшини, зазвичай, раніше мали вставати за рекрутів. Однострої для всіх були однакові і різнилися нашивками. Початок і завершення дня відбувалося з молитвою. Харчування для всіх вояків було однаковим [26, с. 13, 16]. Наприклад, на вечерю це могла бути військова юшка й чорна кава [19, с. 45]. Є. Побігущий пригадує, що вишкіл відрізнявся від суворого німецького, причиною чого була злагожденість, обґрунтована загальною вмотивованістю рекрутів [27, с. 65]. Соціальний склад ДУН був різноманітним, були тут, наприклад, і студенти-українці з Відня. [26, с. 46] Через кілька днів вишколу відбулося офіційне вручення зброї. Після 22 червня відбулися заняття вояків у Альпах, по подоланню стрімких скель та довгих відстаней. Серйозних ексцесів під час вишколу практично не було - хіба що проникнення до сусідніх садів, чи надмірна завзятість вояків під час заняття походів у гори. Вояки часто здійснювали нічні марші, вчилися стріляти. Вільного часу практично не було. Коли не було занять, то здійснювалася культурно-освітня робота (виховні бесіди, театралізовані дійства).

Щодо ставлення німців до українців під час вишколу, то учасники згадують про те, що німецькі зв'язкові офіцери були досить коректними і уникали будь-яких непорозумінь, мова могла йти, навіть, про налагодження дружніх відносин [26, с. 13-14]. 2 липня у батальйоні «Роланд» повідомили воякам, що до Львова увійшов «Нахтігаль» і було проголошено самостійність України. Характерно, що під час урочистого підняття українського прапора честь йому віддавали не лише українці, але й німецькі офіцери [19, с. 46]. Попри це, у виховних бесідах з особовим складом Є. Рен-Побігущий говорив воякам про те, що союзники українців - це лише поневолені Москвою народи, натякаючи, що німці зовсім не такі прихильні до української самостійності, як могло здаватися [19, с. 47]. Вірогідно, чутки про реакцію німців на проголошення «Акту відновлення Української Держави» 30 червня 1941 р. дійшли вже й до Австрії. Попри це, навіть, коли 6 липня надійшов наказ «Роланду» вирушати на фронт, то відносини з німцями залишалися дружніми.

У житті вояків відбулися зміни, пов'язані з передислокацією на фронт через Угорщину - Румунію - Молдавію - Бессарабію. Під час перебування в Румунії, батальйон отримав чимало трофейної радянської зброї. Частина її була зумисне начинена вибухівкою, що призводило до поранення вояків, які намагалися з неї стріляти. Відносини з румунськими військами були поганими. Румуни намагалися перешкодити контактам батальйону з українським населенням. Під час спільного нічного постою румунські війська виставляли велику кількість варті, яка постійно стріляла - чи то з нудьги, чи зі страху [26, с. 16-17]. Зовнішній вигляд румунських солдатів був таким прикрим, що відрізнити цих вояків від радянських військовополонених можна було лише за наявністю зброї [19, с. 49]. Траплялося так, що українським воякам доводилося боронити українських дівчат від наруги румунськими офіцерами, а селян - від несправедливих реквізицій, що ледь не призвело до збройної сутички [19, с. 51-52].

Перша зустріч батальйону з українським населенням відбувалася напружено, оскільки люди боялися приходу польського підрозділу (про що їм повідомили напередодні румунські та німецькі частини). Але ближче знайомство сприяло кращим відносинам, люди стали запрошувати вояків на гостини, хоч до самих німців довіри теж не мали. Є. Побігуший пригадував: «Інстинкт селян диктував їм, що німці не йдуть «визволяти Україну» і вони приходили з тими думками до нас» [26, с. 18].

Невдовзі справжнє ставлення німців до державницьких прагнень українців стало відомим після арешту провідників українського визвольного руху та наказу повертатися в тил. Частина вояків переходить до похідних груп ОУН, до німецьких військових частин в якості перекладачів або просто зникає [26, с. 19]. Після повернення батальйону до Австрії, як згадують учасники, серед вояків запанувала важка психологічна атмосфера невизначеності, яку намагалися подолати проведенням військового вишколу [19, с. 54].

Що стосується бійців батальйону «Нахтігаль», то спочатку українським добровольцям довелося пройти медкомісію у Кракові, а потім бути спрямованими до парамілітарної «Служби праці» у містечках Дукля та Криниця, і лише згодом бути відрядженими до військового табору в Нойгаммері, де почала організовуватися військова одиниця. Як свідчать спогади, військова муштра у цьому батальйоні була більш подібною до німецького військового вишколу. Вільного часу воякам зовсім бракувало через постійні навчання. Керували цим підрозділом німці, а українським комендантом вважався Р. Шухевич. Ставлення німців було доброзичливим, вони намагалися уникати будь-яких непорозумінь і, навіть, як пишуть очевидці, заохочували до подальшої боротьби за українську державу. Траплялися випадки спільного відпочинку українських та німецьких офіцерів у ресторанах. На вулицях Нойгаммеру було часто чути стрілецькі пісні.

Варта уваги розповідь К. Малого про те, як мешканці Львова зустрічали вояків «Нахтігально». З його слів, населення міста натовпом і оваціями вітало батальйон, що співав українських пісень. Навіть частина польського населення, заскочена несподіваною появою українського підрозділу, на околиці міста вітало український батальйон. Сумною подією для багатьох

стало відкриття львівських тюрем, де перед цим було замордовано багатьох в'язнів. Після двотижневого перебування у Львові батальйон рушив далі на схід через Золочів, Тернопіль, Сатанів до Проскурова й Вінниці. Звістка про арешт провідників українського руху сколихнула вояків «Нахтігаль», які відмовилися далі воювати, а сам батальйон було відправлено назад до Нойгаммера через Краків. Під час перебування у Кракові серед вояків поширювалися підозри, що німці можуть відправити бійців батальйону до концтабору. Згодом «Нахтігаль» та «Роланд» передислокували до Франкфурта, підпорядкувавши підрозділи охоронній поліції з німецькими командирами. Але українці почали саботувати накази начебто незнанням німецької мови, що змусило німців залишити український командний склад [21, с. 107-110].

Спогади учасників ДУН подають цікаву інформацію про умови формування та існування «Нахтігаль». Цікавими є спогади М. Кальби. Перед формуванням батальйону частина майбутніх вояків (50 осіб) опинилася у лемківському селі Барвінок біля словацького кордону. Середній вік учасників - 20-30 років, переважно сільські мешканці, колишні в'язні польських тюрем. Усі отримали однострої, дерев'яне ліжко, дві ковдри, простирадло, подушку. Відбувалися перевірки стану кімнат, зовнішнього вигляду рекрутів. Замість зброї майбутні вояки отримали палиці. Розпорядок дня був таким: початок дня о 6-й годині, вмивання, сніданок, збірка на галявині, шикування, молитва, муштра. Команди віддавалися німецькою мовою. [13, с. 20-21]. Автор спогадів вказує на те, що, коли вже було сформовано «Нахтігаль», то попри вимогливість та суворість німецького персоналу, відносини з німецькими підofiцерами та унтер-ofiцерами були приятними [13, с. 23].

М. Кальба вказував на те, що серед важливих умов формування ДУН було боротьба за самостійну українську державу, складання присяги Україні, а не Гітлеру, наявність свого капелана, «не можуть мати місця там ніякі німецькі націонал-соціалістичні виховно-вишкільні доклади й імпрези» [14, с. 17-18]. Автор наголошував на тому, що Р. Шухевич вимагав від вояків виконувати накази лише українських командирів, а не німецьких. Щодо військової служби, то вояків батальйону залучали до охорони складів. Вояків глибоко вразили жахливі картини закатованих в'язнів львівських тюрем [14, с. 20-21]. Під час перебування батальйону в місті, вояки зустрічалися зі своїми знайомими, влаштовували екскурсії містом, відвідували церкви, гостювали у львів'ян, знайомилися з дівчатами: «Шухевич дивися крізь пальці на наші кавалерські ескапади» [14, с. 22]. Спогади М. Кальби заперечують участь батальйону у репресіях проти мирного населення [14, с. 23-24]. Остаточне розчарування у німцях у автора, як і в решти вояків, сталося, коли Галичину приділили до Генерал-губернаторства, а з України створили Райхскомісаріат [13, с. 45].

Отже, як свідчать спогади, повсякдення вояків ДУН нагадувало звичайне життя військовослужбовців, але важливими особливостями була внутрішня мотивація бійців, відносини з командирами, попри наявність субординації, були скоріше товаристськими. Відносини з українським мирним населенням були доброзичливими та приятними. Що стосується відносин ДУН з румунською армією, то відчувалася велика напруга, яка провокувалася румунською стороною і вмить могла перерости у збройне протистояння.

Відносини з німецькими військовиками зазнали певної трансформації: від дружніх відносин до розчарування українськими бійцями Німеччиною та недовірою до українських вояків, що могло призвести аж до ув'язнення українців у концтаборах за відмову воювати на фронті після початку німецьких репресій щодо провідників українського визвольного руху.

Об'єднання двох куренів в один підрозділ з подальшим його перейменуванням на 201-й штурманшафтбатальйон та передислокація у березні 1942 р. до Білорусі відбувалися вже на тлі недовіри німців до українців і навпаки. М. Кальба вважає, що відколи ДУН перевели до охоронної поліції, то Р. Шухевич як керівник батальйону вже мав певні плани на перехід до підпілля у майбутньому. Треба було зберегти підрозділ як бойову одиницю. Вояки просто виконали наказ, а коли закінчився контракт, то таки перейшли в підпілля [14, с. 39, 44]. У планах Німеччині для підрозділу було завдання підтримання окупаційного порядку та боротьба з червоними партизанами.

Варто зупинитися на ключових моментах повсякдення українських вояків, під час перебування у Білорусі у складі 201-го батальйону, описані у їхніх спогадах. Цікавими у цьому контексті є спогади Є. Побігушого, М. Кальби. Відносини з німецькими офіцерами набули тут характеру підозрілості та недовіри. Фактично батальйоном керували німці. Німецький капітан Моха, котрий хоч і був зв'язковим офіцером, але вважав, що має керувати підрозділом на свій розсуд. Заборонялося співати українських пісень. На певний час вдавалося налагодити відносини з німецьким офіцером, запрошуючи його на різні вигадані свята і частуючи алкоголем, що давало спокій на кілька днів [10, с. 116-117]. Слід зазначити, що підрозділ залучали до охоронної служби, патрулювання. Доводилося долати важкі природні умови. М. Кальба пише з цього приводу: «Найважчий був перший випад у багністі лісі над Березиною... Часто попадали по пояс у багна, часом рятував лише скок із пня на пень, чи перехід поваленим деревом. Там напевно у багатьох місцях не було ще людської ноги. Так ішли ми цілий день. Марш виключно за компасом. Такі кількадевні марші дали те, що ми ніде не наткнулись на ворога і лише набрали досвіду, як посуватись такими лісами» [13, с. 56]. Оскільки підрозділи батальйону були розкидані по селах, то умови проживання вояків були різними. Наприклад, одна чота біля річки Березина спорудила маленьку фортецю, поєднавши будиночок з прихованим ходом на верхів'я гори. Воякам, як видно зі світлини у спогадах М. Кальби, дошкуляли комахи, - на шоломах військових спеціальні сітки проти комарів [13, с. 57-58, 61]. Звісно, не бракує у спогадах згадок про бої з партизанами. Наприклад, М. Кальба, крім власних спогадів, наводить також уривки зі щоденника вояка батальйону Т. Сторчака [13, с. 58-70]. Присутні описи бойових дій і в спогадах Є. Побігушого [27, с. 87-97].

Важливими є спогади очевидців про відносини з місцевим білоруським населенням. Є. Побігуший пише про те, що певний час існувала співпраця з місцевим населенням, але дедалі більше розчарування німецькою окупаційною політикою призводило до того, що «з бігом часу нам населення щораз менше оголошувало про рухи партизанських частин, щораз менше було вісток, слабла наша співдія з населенням. Ми знали в чому причина й добре розуміли, що перестаємо бути в очах населення борцями за їх мир, за

їхнє життя й майно, чого це населення сподівалося від нас» [27, с. 99]. Це відбувалося на тлі того, що вояки батальйону отримують листи від своїх родичів про репресії німців на українських землях. Німецьке керівництво фактично паралізувало майже всі дії українського керівництва батальйону. Є. Побігущий згадує, як вояки після дев'ятимісячної служби у Білорусі відмовилися продовжувати контракти на службу, батальйон розформували, а українських офіцерів, хто не втік, ув'язнили, як і самого автора спогадів [27, с. 99-107]. Спогади про перебування 201-го батальйону у Білорусі не дають вичерпної характеристики про діяльність усіх українських підрозділів у цьому краї, про діяльність яких і досі точаться дискусії у науковій літературі. Важливо зазначити, що контингент батальйону відрізнявся від інших подібних підрозділів. Випадкові люди, що переслідували особисту мету або намагалися врятуватися від загибелі у німецькому полоні, там не служили. Варто припустити, що особливості повсякденного життя інших подібних батальйонів у деяких аспектах могли різнитися. Тому, звісно, спогади колишніх вояків ДУН не розкривають нам вичерпної картини, хоч і подають цікаві факти.

Найбільшу кількість спогадів залишили колишні вояки дивізії «Галичина». Ці мемуари писалися з кінця 1940-х років до кінця ХХ століття. Публікували їх окремими книгами, збірниками спогадів, публікаціями у періодичних виданнях. Слід зупинитися на характеристиці деяких з них. Спогади Д. Феркуняка [36] є вартісними з погляду детального опису дат, подій, місцевостей, характеристики осіб. Г. Мельничук [22] розповідає про свою службу в дивізії попри хронічну хворобу. Автор описує, як майже перед закінченням війни потрапляє до штрафної сотні і стає свідком постійних розстрілів фронтовиків за реальні чи надумані провини. З. Муха [23] наводить свою історію, як він потрапив до дивізії, про військовий вишкіл, культурне життя вояків. Зокрема, авторові пригадувалися відвідини дивізії на Різдво капелою бандуристів та виконанням пісень. Подаються також описи про відносини з мирним населенням у Словаччині, зокрема, словацькими селянами, німецькими колоністами [23, с. 34, 37].

У спогадах генерала П. Шандрука [38] містяться елементи опису повсякдення вояків, відносини між офіцерами, між українцями та німцями під час формування 1-ї та 2-ї Українських дивізій УНА у 1945 р. У спогадах колишніх дивізійників часто приділяється значної ваги особливостям культурного життя в дивізії. Окремий збірник за редакцією та вступним словом О. Слупчинського присвячений пісенному спадку дивізії [25]. У збірнику за редакцією М. Слабошпицького [34] зібрано ряд спогадів про дивізію «Галична», зокрема, В. Кубійовича, П. Шандрука, В.-Д. Гайке, І. Гриньоха, Б. Підгайного, Р. Данилюка, В. Вериги. Спогади стосуються різних аспектів життя вояків та історії дивізії. Р. Висоцький, котрий служив у артилерійському полку, пише, що основною тягловою силою були коні [7, с. 7]. У спогадах автора численні описи повсякденного життя вояків під час вишколу, постою, передислокації та бойових дій. Подається опис спорядження вояків, зміст розповідей різних інструкторів, облаштування та план табору, відносини українців між собою та з німцями, особливості дозвілля вояків. Важливим є опис трансформації настроїв українських вояків дивізії: від оптимістичних до цілковитої втрати захоплення і дедалі більшої

нелюбові до німецьких мундирів. Спогади Є. Загачевського [12] подають тривалу одісею автора у різних військових підрозділах, але завершувати війну довелося у дивізії «Галичина». Автор наводить численні спогади про повсякдення вояків. Цікавими є його думки про ставлення у дивізії «Галичина» німців до українців: «За цей час я довідався чимало цікавих речей та помітив, яка величезна різниця в обходженні командного складу зі стрілецтвом була тут, а чого я не бачив у німецьких частинах, хоча в них теж було немало чужинців. Тут на кожному кроці німець, хоча б він був стрільцем, вів себе супроти свого товариша по зброї українця, немов би чорт зна яка «шишка». Навіть при роздачі карток на обід була різниця» [12, с. 201-202], тобто, українці та німці харчувалися окремо. Заслужують на увагу спогади В. Кецуна [15], в яких мова йде про повсякдення вояків дивізії - від початку вишколу новобранців у Гайделягері до навчання у підстаршинській школі та участі у боях. Автор згадує, що під час вишколу вояки отримували щомісяця 200 цигарок, пляшку горілки, рому чи коньяку, пляшку малинового соку, п'ять німецьких марок, а малолітні вояки до того мали ще й два кілограми яблук та пачку цукерок [15, с. 9].

Р. Лазурко [20] подає у власних спогадів багато деталей про повсякдення українських вояків під час вишколу у Гайделягері, навчання у підстаршинській школі у Голландії, участі у бойових діях, перебування в американському полоні. Автор описує, що під час навчання у Голландії українці неодноразово вступали у конфлікти і з'ясовували стосунків з вояками інших німецьких підрозділів, а одного разу навіть вчинили бійку і погром у голландському ресторані, за що мали виплатити компенсацію власникам закладу [20, с. 16-22]. В. Татарський під час Другої світової війни спочатку потрапив до 204 шуцманшафтбатальйону, рятуючись від переслідування німецьких репресивних органів, а згодом служив офіцером у дивізії «Галичина» [33]. Автор спогадів наводить приклади зверхнього ставлення німців до українців-вояків. Розмірковує автор і про непрості відносини українців з поляками під час війни.

У спогадах П. Грицака [9] знаходимо велику кількість елементів опису повсякдення вояцького життя під час військового вишколу та під час участі у бойових діях. Говорячи про відносини з німецьким складом дивізії «Галичина», автор спогадів писав про те, що вони були, хоч і коректними, але нещирими і холодними. З його слів, ще від самого початку служби українські стрільці розуміли, що з німцями їм не по дорозі, а дивізія потрібна була українцям як військова школа. Під час військового навчання українці налагодили дружні відносини з естонцями, а ставлення до валлонів, фламандців, норвежців, що служили в різних німецьких формаціях, було негативним, оскільки їх вони вважали зрадниками своїх країн. Що стосується українців, то справа служби у німецьких підрозділів бачилася як тимчасове і вимушене явище. П. Грицак наводить приклад про те, що разом з ними у дивізії служив уродженець Сянока українсько-єврейського походження, М. Блавацький, котрого українці вважали справжнім патріотом. Згодом його та родину було розстріляно німцями через донос, що надійшов з місця походження вояка, а не з дивізії [9, с. 18-20].

У повоєнний період були опубліковані не лише окремі спогади, але тематичні збірники, присвячені певним подіям чи явищам, пов'язаним з історією дивізії «Галичина». Слід згадати у цьому контексті збірник статей і нарисів «Бродин» [4], що був опублікований у 1951 р. за редакцією О. Лисяка. Це видання містить спогади, уривки зі щоденників, що висвітлюють різні аспекти повсякденного життя вояків. Праці Р. Колісника [16], Р. Крохмалюка [18] присвячені історії та повсякденню Військової управи дивізії «Галичина». В. Верига у своїх працях посилався не лише на власні спогади про службу в дивізії «Галичина», але й порівнював їх з різними науковими дослідженнями, висвітлював біографії вояків [5; 6].

У більшості спогадів комбатантів окреме місце посідає питання участі церкви у повсякденному житті вояків. Ця проблема вже частково піднімалася в науковій літературі [28]. Спогади вояків ДУН, дивізії «Галичина» свідчать про активну моральну підтримку та духовну опіку вояків. Головним чином мова йде про греко-католицьку церкву. Р. Колісник окремий розділ своєї праці [16] присвятив саме проблемі духовної опіки вояків дивізії «Галичина». Автор спирався не лише на власні спогади, вивчення наукової літератури, але й на щоденникові записи очевидців та власне священників. До завдань священників належало: щонеділі проводити службу, виголошувати проповідь, двічі на тиждень проводити виховні гуртки, розглядаючи такі питання, як характер воїна, військові чесноти, жертвовність, товариське співжиття, бойовий дух. Крім цього, священники брали участь у культурно-розважальних заняттях: товариські вечори, хорові співи. Обов'язком священників було також читання новин, постійно нагадувати про гідне ставлення до цивільних, збереження військової таємниці, непорушність приватного майна, опікуватися родиною вояків під час візиту до дивізії (нічліг, харчування). Як свідчать наведені дані, священники мали якнайширшу участь у повсякденному житті вояків дивізії «Галичина», виконуючи крім професійних ще багато інших обов'язків. Попри намагання Військової управи дивізії призначити для духовної опіки вояків ще й православних священників, крім греко-католицьких, це не вдавалося зробити через спротив Гімmlера. Православні священники з'явилися у дивізії разом з приєднаним до неї Волинського легіону навесні 1945 р. [16, с. 88, 91].

Чимало цікавих фактів про діяльність священників у дивізії знаходимо у спогадах І. Нагаєвського [24]. Для того щоб із кандидата стати польовим духівником, необхідно було пройти суворий військовий вишкіл, до якого відносилися стройова підготовка, спортивні вправи, топографія та орієнтування на місцевості, знання про організацію та структуру всіх родів армії, тактика, зброезнавство. Зі слів о. І. Нагаєвського, ідеологічно-політичного курсу їм німці не викладали, оскільки вважали це цілковито марною справою [24, с. 38-39]. Взагалі, щодо ставлення священників до німців, то головний духівник дивізії о. В. Лаба навчав своїх підлеглих про те, що на особливу співпрацю з ними не слід розраховувати: «Будьте лагідні, як голуби, а хитрі, як змії» [24, с. 44]. У спогадах І. Нагаєвського багато згадок про побутові, морально-психологічні умови служби у дивізії «Галичина».

Вивчення свідчень про діяльність українських військових формувань у збройних силах Німеччини, спогади про події під час Другої світової війни

мали значення не лише на дослідницьку роботу науковців, але й сприяли появі в українській літературі художніх творів, у яких відображалось повсякдення вояків, котрі опинилися у німецьких мундирах. Зокрема, можемо назвати повість І. Багряного «Вогненне коло» [1], роман «Останній постріл» та повість «Еріка» Р. Колісника [17], повість С. Фостуна «Шляхами смерті» [37], повість О. Євтушка «Чорний солдатик» [11]. У творах показаний трагізм українців, що через різні обставини опиняються на службі Німеччині і змушені боротися за власне життя.

Спогади учасників українських військових формувань у збройних силах Німеччини під час Другої світової війни друкуються й у часописах української діаспори, зокрема, «Вісті комбатанта», «Сурма». Питання про висвітлення у періодичних виданнях повсякдення українців-вояків може бути предметом додаткового дослідження.

Спогади учасників українських військових формувань у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни слугують джерелом вивчення повсякденного життя військовослужбовців. Мемуари докладно висвітлюють побутові аспекти служби (військовий вишкіл, дозвілля, матеріальне забезпечення, культурне життя, моральний стан та настрої вояків). Автори спогадів описують відносини з німецьким персоналом підрозділів як такі, що були приятними перед початком німецько-радянської війни, але згодом погіршуються з огляду на німецьку політику щодо українців. У мемуарах добре описана роль церкви та священників у житті українських підрозділів, що полягала не лише в релігійно-духовній опіці вояків, але й повсякденному житті. Спогади подають чимало інформації про відносини з місцевим населенням у тих місцевостях, де їхні підрозділи перебувають. Таким чином, можна зазначити, що такі спогади детально розкривають картину повсякденного життя вояків.

-
1. Багрянний І. Огненне коло. Повість про трагедію під Бродами. Б.м.: Видавництво «Українські Вісті», 1953. 204.
 2. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 528 с.
 3. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2003. 686 с.
 4. Броди. Збірник статей і нарисів / За ред. О. Лисяка. Мюнхен: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1951. 164 с.
 5. Верига В. Дорогами Другої світової війни. Торонто: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1981. 259 с.
 6. Верига В. За Рідний Край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники? Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 284 с.
 7. Висоцький Р. Спогади дивізійника. Чикаго: Жовківська друкарня видавництва отців Василіян «Місіонер», 1994. 176 с.
 8. Гайке В.-Д. Українська дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943-45 роках. Торонто - Париж - Мюнхен: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1970. 278 с.
 9. Грицак П. Вежі і кулемети (Спогади з Дивізії і большевицького полону). Мюнхен: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1959. 152 с.
 10. Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках. Б.м.: Наша Книгозбірня, 1953. 128 с.
 11. Євтушок О. Чорний солдатик. Тернопіль: Богдан, 2019. 232 с.
 12. Загачевський Є. Спогади фронтовика: Одисея сірого «коляборанта». Тернопіль: Мандрівець, 2019. 256 с.

13. Кальба М. Дружини Українських Націоналістів. Детройт: Видання Дружин Українських Націоналістів (ДУН), 1992. 143 с.
14. Кальба М. Нахтігаль в запитаннях і відповідях. Львів: Галицька видавнича спілка, 2008. 80 с.
15. Кецун В. Спомини Дивізійника. Аделаїда: Наша Громада, 2013. 95 с.
16. Колісник Р. Військова Управа та Українська Дивізія «Галичина». Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1990. 168 с.
17. Колісник Р. Останній постріл: роман; Еріка; коротка повість. Київ: Ярославів Вал, 2011. 320 с.
18. Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у військовій управі «Галичина» в 1943-1945 роках. Торонто - Нью-Йорк: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1978. 352 с.
19. Крочак Т. Витяги з щоденника 1941-1943 // Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках. Б.м.: Наша Книгозбірня, 1953. С. 43-104.
20. Лазурко Р. На шляхах Європи. Спогади. Чикаго: Видавництво Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1971. 368 с.
21. Малій К. Організування і дії Північної Групи ДУН-у // Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках. Б.м.: Наша Книгозбірня, 1953. С. 105-112.
22. Мельничук Г. І я піднімав Червону Калину. Спомин дивізійника. Додаток до серії книг «За тебе, свята Україно». Книга четверта. Чернівці: Букрек, 2008. 210 с.
23. Муха Л. З Австрії на Колиму. Львів: Ліґа-Прес, 2010. 196 с.
24. Нагаєвський І. Спогади польового духівника. Торонто: Видавництво Українська Книжка, 1985. 187 с.
25. Пісні, що Дивізія співала / Підгот. О. Слупчинський. Нью-Йорк: б.в., 2003. 46 с.
26. Побігуший Є. Дружини Українських Націоналістів на Білорусі // Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках. Б.м.: Наша Книгозбірня, 1953. С. 9-42.
27. Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Мюнхен-Лондон: Накладом автора й Об'єднання бувших Вояків Українців у Великій Британії, 1982. 239 с.
28. Пономаренко Р. Вишкіл капеланів дивізії військ СС «Галичина» в Зеннгаймі та їх служба у дивізії (1943-1945 рр.) // Історико-культурні студії. Випуск 5, № 1. С. 35-42.
29. Пономаренко Р. О. Бойова група «Байерсдорф». Тернопіль: Мандрівець, 2016. 104 с.
30. Пономаренко Р. О. Галицькі добровольчі полки СС. 1943-1944. Тернопіль: Мандрівець, 2018. 264 с.
31. Пономаренко Р. О. Українські вікінги: українці в дивізії СС «Вікінг». Липень-листопад 1944 року. Тернопіль: Мандрівець, 2018. 216 с.
32. Пономаренко Р. О. Українські юнкершафти: підготовка українського офіцерського корпусу у військах СС і їхня служба в дивізії «Галичина». Тернопіль: Мандрівець, 2020. 352 с.
33. Татарський В. Під чотирма прапорами. Спогад. Мюнхен: Logos GmbH, 1983. 228 с.
34. Українська дивізія «Галичина»; Історико-публіцистичний збірник. Упоряд. М. Слабошпицький. Київ: Ярославів Вал, 2004. 232 с.
35. Українська Національна Армія. Матеріали до історії: збірник статей / Упорядкування Р. Колісника. Київ: Ярославів Вал, 2013. 232 с.
36. Феркуняк Д. Спомини з життя в Дивізії «Галичина» і в полоні 1943-1947. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. 82.
37. Фостун С. Шляхами смерті (Повість з часів II світової війни). Буенос-Айрес: Видавництво Юліана Середяка, 1976. 194 с.
38. Шандрук П. Сила доблесті. Переклад з англ. М. Б. Бурмитренка. Київ: Вища школа, 1999. 240 с.

References

1. Bagrjanyj I. Ognenne kolo. Povist' pro tragediju pid Brodamy. B.m.: Vydavnyctvo «Ukrai'ns'ki Visti», 1953. 204.
2. Boljanovs'kyj A. Dyvizija «Galychyna». Istorija. L'viv: Instytut ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha, 2000. 528 s.
3. Boljanovs'kyj A. Ukrai'ns'ki vijs'kovi formuvannja v zbrojnyh sylah Nimechchyny (1939-1945). L'viv: L'vivs'kyj nacional'nyj universytet im. Ivana Franka, 2003. 686 s.
4. Brody. Zbirnyk stattej i narysiv / Za red. O. Lysjaka. Mjunhen: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1951. 164 s.
5. Veryga V. Dorogamy Drugoi' svitovoi' vijny. Toronto: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1981. 259 s.

6. Veryga V. Za Ridnyj Kraj, za narid svij, abo Hto taki dyvizijnyky? Kyi'v: Vydavnyctvo imeni Oleny Teligy, 2006. 284 s.
7. Vysoc'kyj R. Spogady dyvizijnyka. Chikago: Zhovkivs'ka drukarnja vydavnyctva otciv Vasyl'ijan «Misioner», 1994. 176 s.
8. Gajke V.-D. Ukrai'ns'ka dyvizija «Galychyna». Istorija formuvannja i bojovyh dij u 1943-45 rokah. Toronto - Paryzh - Mjunhen: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1970. 278 s.
9. Grycak P. Vezhi i kulemetry (Spogady z Dyvizii' i bol'shevc'kogo polonu). Mjunhen: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1959. 152 s.
10. Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv u 1941-1942 rokah. B.m.: Nasha Knygozbirnja, 1953. 128 s.
11. Jevtushok O. Chornyj soldatyk. Ternopil': Bogdan, 2019. 232 s.
12. Zagachevs'kyj Je. Spogady frontovyka: Odyseja sirogo «koljaboranta». Ternopil': Mandrivec', 2019. 256 s.
13. Kal'ba M. Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv. Detroit: Vydannnja Druzhyn Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv (DUN), 1992. 143 s.
14. Kal'ba M. Nahtig'al' v zapytannjah i vidpovidjah. L'viv: Galyc'ka vydavnycha spilka, 2008. 80 s.
15. Kecun V. Spomyny Dyvizijnyka. Adelai'da: Nasha Gromada, 2013. 95 s.
16. Kolisnyk R. Vijs'kova Uprava ta Ukrai'ns'ka Dyvizija «Galychyna». Toronto: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka v Kanadi, 1990. 168 s.
17. Kolisnyk R. Ostannij postril: roman; Erika; korotka povist'. Kyi'v: Jaroslaviv Val, 2011. 320 s.
18. Krohmaljuk R. Zagrava na Shodi. Spogady j dokumenty z praci u vjs'kovij upravi «Galychyna» v 1943-1945 rokah. Toronto - N'ju-Jork: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1978. 352 s.
19. Krochak T. Vytjagy z shhodennyka 1941-1943 // Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv u 1941-1942 rokah. B.m.: Nasha Knygozbirnja, 1953. S. 43-104.
20. Lazaruko R. Na shljahah Evropy. Spogady. Chikag'o: Vydavnyctvo Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1971. 368 s.
21. Malyj K. Organizuvannja i dii' Pivnichnoi' Grupy DUN-u // Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv u 1941-1942 rokah. B.m.: Nasha Knygozbirnja, 1953. S. 105-112.
22. Mel'nychuk G. I ja pidnimav Chervonu Kalynu. Spomyn dyvizijnyka. Dodatok do serii' knyg «Za tebe, svjata Ukrai'no». Knyga chetverta. Chernivci: Bukrek, 2008. 210 s.
23. Muha L. Z Avstrii' na Kolymu. L'viv: Liga-Pres, 2010. 196 s.
24. Nagajevs'kyj I. Spogady pol'ovogo duhivnyka. Toronto: Vydavnyctvo Ukrai'ns'ka Knyzhka, 1985. 187 s.
25. Pisni, shho Dyvizija spivala / Pidgot. O. Slupchyns'kyj. N'ju-Jork: b.v., 2003. 46 s.
26. Pobigushhyj Je. Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv na Bilorusi // Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv u 1941-1942 rokah. B.m.: Nasha Knygozbirnja, 1953. S. 9-42.
27. Pobigushhyj-Ren Je. Mozai'ka moi'h spomyniv. Mjunhen-London: Nakladom avtora j Ob'jednannja buvshyh Vojakiv Ukrai'nciv u Velykij Brytanii', 1982. 239 s.
28. Ponomarenko R. Vyshkil kapelaniv dyvizii' vijs'k SS «Galychyna» v Zenngajmi ta i'h sluzhba u dyvizii' (1943-1945 rr.) // Istoryko-kul'turni studii'. Vypusk 5, № 1. S. 35-42.
29. Ponomarenko R. O. Bojova grupa «Bajjersdorf». Ternopil': Mandrivec', 2016. 104 s.
30. Ponomarenko R. O. Galyc'ki dobrovol'chi polky SS. 1943-1944. Ternopil': Mandrivec', 2018. 264 s.
31. Ponomarenko R. O. Ukrai'ns'ki vikingy: ukrai'nci v dyvizii' SS «Viking». Lypen'-lystopad 1944 roku. Ternopil': Mandrivec', 2018. 216 s.
32. Ponomarenko R. O. Ukrai'ns'ki junkershafty: pidgotovka ukrai'ns'kogo officers'kogo korpusu u vijs'kah SS i i'hnja sluzhba v dyvizii' «Galychyna». Ternopil': Mandrivec', 2020. 352 s.
33. Tatars'kyj V. Pid chotyryma praporamy. Spogad. Mjunhen: Logos GmbH, 1983. 228 c.
34. Ukrai'ns'ka dyvizija «Galychyna»; Istoryko-publicystychnyj zbirnyk. Uporjad. M. Slaboshpyc'kyj. Kyi'v: Jaroslaviv Val, 2004. 232 s.
35. Ukrai'ns'ka Nacional'na Armija. Materijaly do istorii': zbirnyk statej / Uporjadkuvannja R. Kolisnyka. Kyi'v: Jaroslaviv Val, 2013. 232 s.
36. Ferkunjak D. Spomyny z zhyttja v Dyvizii' «Galychyna» i v poloni 1943-1947. Ivano-Frankivs'k: Lileja-NV, 2003. 82.
37. Fostun S. Shljahamy smerty (Povist' z chasiv II svitovoi' vijny). Buenos-Ajres: Vydavnyctvo Julijana Seredjaka, 1976. 194 s.
38. Shandruk P. Sylja dobresti. Pereklad z angl. M. B. Burmytrenka. Kyi'v: Vyshha shkola, 1999. 240 s.

Vovk O. V.

PhD (History), Associate Professor of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after Makarenko (Ukraine). ORCID: 0000-0001-7071-8964.

MEMOIRS OF MEMBERS OF UKRAINIAN MILITARY FORMATIONS IN THE GERMAN ARMED FORCES AS A SOURCE FOR STUDYING THE DAILY LIVES OF SOLDIERS OF WORLD WAR II

The article deals with how the memoirs highlight the peculiarities of everyday life of Ukrainian servicemen who were members of Ukrainian military formations in the German armed forces during the Second World War. Ukrainian combatants published a large number of memoirs, which highlighted the reasons that led them to combine their own destiny with service to a foreign country, described the social and construction conditions in which they found themselves, relations between soldiers, the attitude of Germans to Ukrainians, hopes for future Ukrainian revival. . These memoirs are an important source for studying the daily lives of soldiers during World War II. Although the issue of everyday life of Ukrainian soldiers was considered in the works of researchers, it is of secondary importance. Because of this, there is a problem of a more detailed study of the daily life of soldiers who found themselves in various formations of the German armed forces during World War II, and whose activities were not criminalized by the international community. Significant factual material on this issue provides an analysis of the memories of Ukrainian combatants.

The publication provides a critical analysis of the memoirs of P. Hrytsak, M. Kalba, V. Ketsun, R. Kolisnyk, T. Krochak, R. Lazurko, K. Malyi, I. Nahaievskiyi, E. Pobihushchyi and others. It was found that the memoirs cover in detail the domestic aspects of the service (military training, leisure, material support, cultural life, morale and mood of the soldiers), relations with the German personnel of the units. The authors' memoirs contain numerous descriptions of the daily life of soldiers during military training, redeployment and participation in hostilities. Eyewitnesses described the soldiers' equipment, the content of the instructors' lectures and talks, the arrangement and plan of the camp, the relations between the Ukrainians and the relations with the Germans, and the peculiarities of the soldiers' leisure. It is important to describe the transformation of the mood of the Ukrainian soldiers of the Division "Galicia". These sentiments transformed from optimistic to a complete loss of confidence and growing dislike for German uniforms. Studies of this historical issue indicate that the authors of the memoirs describe the predominantly superior attitude of German personnel towards Ukrainians. It is investigated how the memoirs provide information about relations with the local population in the areas where the Ukrainian units were located. The publication highlights how the memoirs characterize the role of the church and priests in the life of Ukrainian units, which consisted not only in the religious and spiritual care of soldiers, but also in everyday life.

Key words: World War II, servicemen, everyday life, memoirs, historical source.

Отримано 19.05.2021